

IV. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

FABÓ EDIT

A reflektív társadalomismeret nyilvánossága

A karikatúra megjelenése a dualizmus kori magyar élclapokban

E tanulmányom megírásához az a néhány mondat vezetett el, mellyel a gyomai Kner Nyomda és család történetének kérdései után Kner Izidor (1860-1935) életútjának feltárásakor szembesültem. A nyomdaalapító sikeres életének kulcsa jókedélye és optimizmusa volt, melyről egy már publikált életét sommázó levelében többek közt így írt: „...egy pillanatra sem voltam elkeseredett soha. Ágai szegezte le, hogy félévszázad alatt én voltam a *Borsszem Jankó* legélénkebb munkatársa és a 'Kagál' főtréfacsinálója.”¹ Az idézett sorok vetették fel azt a kérdést, hogy kikre is hivatkozik Kner Izidor, milyen lehetett az a világ.

A *Borsszem Jankó* (1868-1936) élclap volt a legszínvonalasabb és a legsikeresebb. Élclap, élclap – ma már kissé régiesen hangzó kifejezések. Az élclap a humor egy szelídebb fajtája, valahol a vicc és az intellektuális szellemesség határmezsgyéjén. Nem olyan éles és frappáns, mint a vicc, és gondolatilag felszínesebb, mint az intellektuális szellemesség. Általában egyfajta nyelvi tréfa, játék gyakran ironikus hangvétellel. Manapság a humornak ez a tartózkodó, finom megnyilvánulása nem divatos. Közkeletűbbek a markánsabb tartalmú szatíra, vicc, paródia, gúny, melyek időnként a durvaság és a közönségesség határát súrolják. Az írott sajtóban egy-két vicclap, szatirikus hetilap és néhány vaskosabb található. A szocializmus idején az egyetlen – mégis színvonalas és jelentős – vicclap volt a *Ludas Matyi*. Az igazi élclapokat ma már csak a könyvtárak, az antikváriumok, illetve a magángyűjtemények mélye őrzik. Az élclapirodalom a 19. század közepétől a II. világháborúig virágzott Magyarországon, legszebb időszaka a dualizmus idejére esett.

Humor és irónia

A mélyreható társadalmi változásokkal együtt a humor és az irónia fogalmak tartalma is változott. Az „irónia” szó görög eredetije az „eironeia” tettetést jelent. A *Magyar Nagylexikon* meghatározásában az irónia: „gúnyolódó magatartás, vagy kijelentés, amely megkérdőjelezi azt, amire tulajdonképp irányul.

¹ Közli Fabó Edit: Valóság – humor – bölcsesség. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. Bp., 2001. 283. p.

Főként a jogosulatlan igények eltúlzott igenlésében jelenik meg. A humorral ellentétben az irónia nem békülékeny, hanem erősen kritikai és támadó. Bizonyos erkölcsi állásfoglalást is mutat, ha érzékelteti a hiányosságokat, és utal egy mélyebben fekvő világrendre. Az öniróniában a kritika tükröffektus-szerű jelensége érhető tetten.”² A *Humorlexikon* ányaltabban fejt ki, hogy „olyan gondolkodói (bölcseleti, esztétikai, alkotó művészi, nyelv-szerkezeti gondolatforma, költészettani, szónoklattani) fogalom és emberi, illetve művészi magatartás, amely a negációt, a tagadást, a leminősítést elismerés, magasztalás, dicséret, illetve állítás formájában fejezi ki. Ebben az értelemben tökéletesen fedi a görög szó eredeti jelentését.”³

Általános használatban mindenki ismeri a szó jelentését, s az iróniával, mint alakzattal jobbra él is. Tágabb értelmezésben a fogalom inkább egyfajta technikát takar, amikor a beszélő mást mond, mint amit gondol. Valójában ez olyan nyelvi-logikai szerkezeti egység, amelyben tartalmi és logikai ellentmondás fejeződik ki. Következésképp a tagadás állítás, az állítás tagadás. A kommunikációs közegben előforduló, ilyen kódolt – és más tartalmat is hordozó – üzenet zavartalan, kölcsönös fogadására a szereplőknek hasonló háttértudással, tapasztalattal és képességekkel kell bírniuk.

A 19. századra jellemző iróniaszemlélet fogalmazódik meg Kierkegaard (1813-1855) felfogásában. Szerinte az irónia válságkorszakok magatartásformája, amikor a régi rendező elvek elvesztik erejüket, és még nem adják át helyüket az új szabályoknak. Az ironikus viselkedés nem tragikus, mert nem kötődik a megbukott értékrendekhez, s ezért előkészítheti az eljövendő, új törvények alapelveit.⁴

Korunk, azaz a posztmodern, irónia elmélete a romantikához hasonlóan teremtésre ösztönzi a szubjektumot. A cselekvés helye és iránya más, így a kívánt cél is eltérő. A romantika a művészetten keresztül az ideák, a posztmodern, pedig a fantasztikum világába tereli az alkotó szubjektumot. A mai ironikus megelégszik a nyelvi síkon zajló játékkal, melynek feltétele a használt „végleges fogalomkészlet” tagadása, hogy egy új, saját, önön létét, cselekedeteit és vélekedéseit igazoló „végső szótárt” állíthasson fel.⁵ Almási Miklós a lázadás gesztusában találja meg a két, nagy irónia-felfogás szintézisét: „A romantika és a posztmodern egyaránt a racionalizmusnak ezt az univerzalizálás-diktatúráját utasítja el, ... az elutasításnak az irónia lett a közös anyanyelve, nyelvi játéka.”⁶ Az irónia fogalomkörébe tartozó és a komikumhoz kapcsolódó humorra, szatírára, gúnyra és szarkazmusra e tanulmányban – részben terjedelmi okból – csak érintőlegesen lehet utalni. A humor az antikvitásban eredetileg az ember azon testnedvet jelentette, amelytől a jó közérzet, és a jó kedélyállapot függött. Később ezért az embernek azt a tulajdonságát takarta, amellyel környezetét kiegyensúlyozottan, kedélyesen, jó indulattal tudta szemlélni. A gúny, pedig azt a viselkedési módot, stílust, modort

² Magyar Nagylexikon. 10. köt. 36. p.

³ Humorlexikon. Bp.: Tarsoly, 2001. 421. p.

⁴ Humorlexikon. 422. p.

⁵ Richard Rorty: Esetlegesség, irónia, szolidaritás. Pécs: Jelenkor, 1994. 89. p.

⁶ Almási Miklós: Anti-esztétika. Bp.: T-Twins, Lukács Archívum, 1992. 217. p.

fedi, amely valamely dolgot, jelenséget, személyt nem szükségszerűen erkölcsi vagy eszmei alapon becsmérel, lekicsinyel, kinevet. Közönségesen ezt nevezik gúnyolódásnak, csúfolódásnak, s mindig alantas szempontot képvisel. A szatíra ugyancsak az ókori görög-latin kultúrára vezethető vissza, ahol vélhetően a görög szatírajátékokhoz fűződik felbukkanása. Az irodalmi művek vidám, kedveskedő, enyelgő, szenvedélyes, komoly, feddő, megvető hangnemt és ábrázolásmódját fejezi ki. A hasonló eredetű szarkazmus a maró gúny, a keserű szatíra, a csípős megjegyzések szinonimája.⁷

Az élclap

Az élclap gyökerei a 18. századi Angliába nyúlnak vissza, ahol megjelent a két első európai szatirikus lap: A *Tatler* (1709-1711) és a *Spectator* (1711-1712). Majd Párizsban adták ki 1830-ban a *Caricature*-t és 1832-ben a *Charivari*-t. Ez utóbbi vált valamennyi későbbi élclap példaképévé.

Az abszolutizmus kori Magyarországon induló fontosabb élclapok: *Üstökös* (1858-1896), *Bolond Miska* (1860-1875), majd a dualizmus koriak: *Borsszem Jankó* (1868-1936), *Bolond Istók* (1878-1919), *Urambátyám* (1886-1906), *Ludas Matyi* (1867-1873).⁸ Bár a kutatás az élclapok 32 szerkesztőjének és állandó munkatársának kilétére próbált fényt deríteni. Szinnyi József bibliográfiagyűjteménye a korabeli lapok nekrológjaiból kikövetkeztethető adatok alapján a szerzők egyharmada nemesi származású volt, de többségük birtoktalan családban született. Közülük 37 % honorácior és polgári, 22 % falusi paraszt iparos rétegből indult. Iskolázottságukat tekintve 28 %-nak nem volt egyetemi vagy akadémiai végzettsége, több mint 37 %-uk jogász, 16 %-uk teológus-papi értelmiségi és 16 %-uk orvos volt. Az utolsó százalékos adat háttérében az állt, hogy 1848 előtt a nem katolikus (protestáns, izraelita) diákok a királyi akadémiák bölcsészeti fakultásain és a pesti egyetem orvosi valamint bölcsészeti fakultásain és a pesti egyetem orvosi valamint bölcsészeti karán tanulhattak tovább. A kor általános hírlapi névtelensége megnehezíti az élclapok elterjedtségének és a tollforgatók társadalmi körének pontos feltárását.

Az 1860-as évek közepére Magyarországon is a politikai nyilvánosság legfontosabb fóruma a sajtó lett. Az osztrák-magyar kiegyezés gondolatának elfogadtatása a magyar közvéleménnyel, a kompromisszum kidolgozása nagyrészt a sajtóban történt meg. A kiegyezéssel szabad lett a magyar sajtó. A lapalapítás törvényi kritériumai a 24 éves életkor, megfelelő iskolázottság, műveltség, feddhetetlen erkölcs és az esetleges szankciók fedezetét biztosító kaució letétele volt. A Monarchia területén az 1867-ben életbe lépett magyar sajtótörvény volt a legliberálisabb. A magyar sajtó legszabadabb periódusa az 1867 és 1875 közötti

⁷ Humorlexikon, Magyar nagylexikon, Révai

⁸ Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai*. Bp.: Corvina, 1983. 171. p. A magyar sajtó története. 2.2. köt. 1867-1892. Bp.: Akad.K. 1985. 551.p., A magyar irodalom története. 4. köt. Bp.: Akad. K., 1978. 1071. p.

korszakra esett.

A főfoglalkozású újságírás a kiegyezés után vált vonzó és csaknem túlnépesedett pályává. Az elkövetkező tíz évben a fővárosi magyar nyelvű sajtó munkatársainak száma megtízszereződött. A politikai lapok szerkesztői jobbra az országgyűlési képviselők közül toborzódtak. Közülük sokan maguk is a közélet fontos szereplői, nemegyszer miniszteri tanácsossáig emelkedtek. Az irodalmi és a divatlapoknál, illetve a nők és gyermekek számára készült lapoknál tolongtak a szépírók és a költők. A közművelődési, képes családi lapokat és az élclapokat már inkább főhivatású újságírók szerkesztették és írták.

A dualizmus első évtizedének sajtóéletében politikai, s azon belül is pártpolitikai szempontok érvényesültek – a kormánypárti napilapoknál (Pesti Napló, Reform) éppúgy, mint az élclapoknál (Borsszem Jankó). Munkatársaik polgári szellemű és műveltségű, a kiegyezés tényét elfogadó, a harmincas éveikben járó, politikus érdeklődésű, pesti liberális szellemiségű értelmiségiekből verbuválódtak. Társaságuk a Kávéforráshoz címzett pesti kávéházról, találkozóhelyükről kapta nevét.⁹

Az élclapok állandó munkatársai többségükben a kor irodalmi életének befutott reprezentánsai voltak. Bár kimagaslót csak kevesen alkottak, számosan voltak tagjai a Kisfaludy-társaságnak és a Petőfi-társaságnak. A kor legrégebbi élclapjánál, az *Üstökös*nél a lapindító-főszerkesztő Jókai Mór (1825-1904) maga köré gyűjtötte az ellenzéki értelmiséget. Az íróóriás műveit sorozatban közlő lap bemutatta a köznemességből dzsentrivé alakuló réteg viselkedését, gondolkodását. A szerkesztők elsősorban ezt az olvasói kört kívánták megcélozni.

A kiegyezés előtt széles népszerűségnek örvendő *Bolond Miska* a demokrácia, a polgárosodás programját feledve az ellenzéki pártállását vette fel. A korábbi nemzeti egység talaján szövetkező neves írók, újságírók között kenyértörésre került sor. Kiváltak a polgári értéket képviselők, s maradtak az idősebb későromantikus nemesi elkötelezettségűek. 1875-ben a polgárosodás felé hajló előfizetőit hanyagoló lap érdeklődés hiányában megszűnt.

A rövid életű *Ludas Matyi* szerkesztői a névtelenségből előlépő harmincas korosztályból való, kisnemesi, református lelkészi és paraszti környezetből származó értelmiségiek voltak. A vidékhez szóltak. Kritikátlanul komolyan vették névadójuk ostromzó alakját: csépezték a kiegyezést, a polgárosodást, a katolikusokat, az izraelitákat. Antiszemizmussal, sovinizmussal, kálvinista elfogultsággal védtek a baloldalt, illetve a „magyart”. Elvakultságuk a lap bukását, s botrányokkal tarkított hírlapírói pályafutásuk dicstelen végét jelentette.

Az élclapirodalom etalonjának tekinthető *Borsszem Jankót* a *Bolond Miskát* elhagyó Ágai Adolf (1836-1916) teremtette meg. Az ő szerkesztősége tudta felvonultatni a kor legrangosabb újságíróit. Deák-párti lapként a politikával csak, mint a művelődés és a társadalmi haladás jelzőjével - valójában a társadalmi élet jellegzetességeivel foglalkozott. A zsidó emancipáció kimondása (1867) után annak

---

⁹ Balla Vilmos: Kávéforrás. Bp., 1927. 240 p.

társadalmi elismertetéséért küzdött. Kritizálva nevelte a nemzetiségeket, megkövetelte a magyar nemzetiség és kultúra vállalását, illetve elítélte minden vadhajítást. Egy demokratikus, polgári világ értékhatárait jelölte ki. A műfaj szerves részét alkotó élclapfigura-faragás e lapban teljessé vált. Célközönsége elsősorban a városi polgárság volt.

Az egyik leghosszabb életű ellenzéki beállítottságú élclap a *Bolond Istók*. Csak az uralkodóval volt lojális, egyébként nacionalizmus, antiszemitizmus, antiliberalizmus jellemezte. Rokonszenvezett a függetlenséggel, az agráriusokkal. Megjelenésében, eszközeiben utánózta a *Borsszem Jankót* és az *Üstököst*. Durva, sértő hangnemet sajtóperek sora fémjelzi.

A fenti lap olvasóközönségére támaszkodott a szolidabb, egyhangú, már-már unalmas irodalmi szalonélclap az *Urambátyám*. A vidéki, falusi, vallásos emberek élclapja volt 1871-1872-ben a *Mátyás Deák*, majd 1888-tól a *Mátyás Diák*. Ez utóbbiban teljes írói névtelenség uralkodott. Tartalmában a hazafiság eszméjét zengte.

Magyarországon alig akadt képzett karikaturista a számos tollforgató mellett. Az első hazai élclap, a *Charvari* (1848-1865) kiadója és egyben karikaturistája Szerelmey Miklós (1803-1875), még Bécsben tanulta ki mesterségét. Ugyancsak Bécsbe küldték tanulni a jó szemű szerkesztők – a később itthon iskolateremtő – Jankó Jánost (1833-1896). Karel Kličt (1841-1926) Ágai Adolf csábította hazánkba. Tehetséges autodidakta volt az orvos végzettségű Homicskó Atanáz (1864-1916). A 19. század végén újabb grafikusok tűntek fel: Fényes Adolf (1867-1945), Faragó József (1866-1906), Linek Lajos (1859-1941). Neves, elismert festőművészek is vállaltak ilyen megbízást, úgy, mint Feszty Árpád (1856-1914), Munkácsy Mihály (1844-1900), Rippl-Rónai József (1861-1927), Csók István (1865-1961).

Az élclapfigurák az 1880-as években éltek virágkorukat. A *Mátyás Diák* 1889. augusztusában pályázatot írt ki, hogy

„...kíván a „Mátyás Diák” keretébe illő élclapi alakot, a társadalmi vagy politikai életből merítve. Szükséges, hogy létező társadalmi vagy politikai életből merítve. Szükséges, hogy létező társadalmi vagy politikai kinövés, félszogséget tüntessen föl, és azt saját gondolatainak, terveinek vagy élményeinek elmondásával tegye oly módon, hogy a kinövés, félszogség, erőteljesen kidomborodjék, s az alak mulattató legyen.

A pályamű versben a prózában egyaránt írható, de kívánatos, hogy írása sajátos, s a rendes irodalmi nyelvtől elütő legyen. Terjedelme 80 nyomtatott sornál több nem lehet.

A pályadíjnyertes alak rajzát a szerkesztőség a lap saját rajzolója által készítteti ugyan el, de ez nem zárja ki, hogy a pályaműhöz a pályázó alak rajza is csatoltassék.”

Rendszerint a szerkesztők döntötték el, melyik paródia, vicc, jelenet, szatíra kap grafikus megjelenítést. Az állandó rovatok fejléce mellett elterjedt volt egy-egy emblematikus figura vagy életkép. A párbeszéd szövegekhez egész alakos, a szituációt s olykor a környezetet is érzékeltető rajzokat társítottak. A

jelenetsorozatokban, pedig felfedezhető a mai képregények csírái is. Gyakran egész oldalt foglaltak el a híres emberek (politikusok, művészek, írók, tudósok) portrékarikatúrái. Szilveszter és a báli szezon idején, valamint választások alkalmával a lapokban hangsúlyosabban szerepeltek a grafikák, akár tabló, akár jelenet formájában. Kezdetben a szerkesztők pontosan megadták a túlzás, a torzítás mikéntjét, később a főbb szempontok egyeztetése után már bíztak karikatúristáik kreativitásában.

Az élc lapok hetente jelentek meg. Ha összevetjük más műfajú korabeli sajtótermékekkel a rendelkezésre álló adatokból jól érzékelhető, hogy az egyes lapok mikor és hol szakadtak el a realitástól, illetve hogyan találták el az olvasói igényeket. 1871-ben az egyik legismertebb politikai napilap, az egy reggeli és egy esti számmal megjelenő *Pesti Napló* éves előfizetési díja 22 forint volt. Az illusztrált hetilapok előállítási költsége egy példányszámmra vetítve ennél természetesen jóval nagyobb volt. Ebben az évben a közkedvelt kulturális hetilap, a *Magyarország* és a *Nagyvilág* éves előfizetési díja 8 forint, példányszáma 4327. Ezek az adatok az élc lapoknál: az *Üstökös*nél 6 forint, 1200-1500 pld., (1869-ben) a *Ludas Matyinál* 6 forint, 2000 pld., a *Bolond Miskánál* 6 forint, 1800 pld., a *Borsszem Jankónál* 6 forint, 4000 pld. Nagy példányszámok esetén az ár rugalmatlan mutató, míg a darabszám tünetértékű. Két évvel korábban, 1867-ben a *Ludas Matyi* példányszáma 4500, 1869-ben a *Bolond Miskái*, pedig 5400. Amint a két politikai élc lap egyoldalúvá, propagandaszerűvé vált, elvesztették piaci részesedésük több, mint felét, kétharmadát. A számok tükrében az élc lapok közül a *Borsszem Jankó* volt a legsikeresebb. Tudatosan vállalta józan nevelő, modelláló arculatát. A dualizmus kori olvasóközönségnek erre volt igénye.

Az élc lapok korának változó társadalma

Magyarországon a szabadságharc után megindult a nyugat-európai társadalmakhoz való – több évszázados fejlődést átugró – gyors felzárkózás. Az 1848-as rendiséget felszámoló törvény nyomán a vagyoni-foglalkozási megoszlás vált a társadalmi rétegződés mutatójává. A változás több faktoron mérhető, rekonstruálható. Ezért alkalmas Kövér György hármas struktúra- és tengelyfelosztását követni a magyar társadalom bemutatásában. Az első szempont a tevékenységszerkezet, a második a vagyon és jövedelem, és a harmadik a rang és presztízs.

Tevékenységszerkezet

A tevékenységszerkezet az egykori népszámlálások felméréseiből áll össze. A korabeli statisztikusok csak azon szempontok szerint tudták osztályozni a népességet, amelyeket maguk is ismertek, illetve létezésükről tudtak.

Az 1857-es első népszámlálás klasszifikátorait az 1869-től tízévenként ismétlődő adatfelvételekhez folyamatosan finomították, míg 1900-ban megvalósították a foglalkozást, s azon belül a vagyont és a kereseti viszonyokat is

tükröző kérdőívet. A főfoglalkozási ágak a következőképp különültek el: I. őstermelés, II. bányászat, ipar, kereskedelem, közlekedés, III. polgári és egyházi közszolgálat, illetve szabadfoglalkozás, IV. véderő, V. napszámosok (különböző gazdasági szektorban), VI. nyugdíjasok, járadékosok, magánzók, VII. egyéb, VIII. foglalkozás nélküliek. Érdeemes részletezni a III. csoport foglalkozásköreit: 1. törvényhozás, 2. közigazgatás, 3. igazságszolgáltatás, 4. egyházak, 5. tanügy, 6. közegészségügy, 7. tudomány, 8. irodalom és művészet.¹⁰

A 19. századi magyar tevékenységszerkezet változására az iparosodás és a piacosodás jellemző. Az 1900 előtti népszámlálások egy főcsoportban számították az ún. iparforgalomban dolgozó népességet. Ide sorolták a bányászatot, az ipart, a kereskedelmet, a közlekedést és a szolgáltatást. 1869-ben az iparforgalmi népesség aránya nagyjából 12 % volt, addig 1910-re 24 %-ra emelkedett. Finomabb elemzésekből kiderül, hogy az ipar részesedése 1890-ben 12 %, és 1910-ben 16 %, a többi felszívódik a szállodások és vendéglősök között. Az agrármélesség ebben az időben mérsékelten csökkent.¹¹

Vagyon- és jövedelemmegoszlás

A társadalmi rétegek feltárásakor a vagyon és jövedelem mutatóiban az egyenlőtlenségek jelennek meg.¹²

A mezőgazdaságból élőknek rákérdeztek a földbirtok nagyságára, amelyben négy kategóriát vettek számba: nagybirtokos (1000 kat. hold felett), középbirtokos (100-1000 k.h.), kisbirtokos (5-100 k.h.), és kisbirtokos-napszámos (5 k.h. alatt). A földfelmérések egybeestek a foglalkozás megállapításával. Így 1900-ban a földtulajdonosok között nagybirtokos 0,14 %, középbirtokos 0,89 %, kisbirtokos 51,29 % és törpebirtokos 47,68 % volt. A birtoknagyság nem feltétlen fedte a gazdaságok méreteit. Az 1895-ös gazdaságstatisztika alapján a nagygazdaságok 0,16 %-ot, a középgazdaságok 0,83 %-ot, a kisgazdaságok 45,44 %-ot, a törpegazdaságok 53,57 %-ot tettek ki. A jövedelemmegoszlás érzékeny mutatója a földadó statisztikája. Három adósávot különböztettek meg: az alsóba a földadózók 88 %-a, a középsőbe 11 %-a, a felsőbe 0,5 %-a került, ahonnan az összes földadó 21 %-át az alsó, 37 %-át a középső, 40 %-át a felső sávba tartozók fizették be. A fenti statisztikák a birtoknélkülieket nem tartalmazták, a mezőgazdasági napszámosokat és a mezőgazdasági cselédeket. A mezőgazdasági munkamegosztást a familiaritás jellemezte. 1910-ben az összes mezőgazdasági keresőből 1,6 millió volt önálló birtokos, mellettük 1,2 milliónyi segítő családtag, ugyanannyi mezőgazdasági munkás és napszámos, illetve 0,5 milliónyi mezőgazdasági család dolgozott az agráriumban.

Az ipari népességnél végzett népszámlálások tükrében a tulajdonképpeni iparban az ipari segédszemélyzet az 1890-es 330 ezer főről 1910-re 780 ezer főre,

¹⁰ Kövér György-Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete. Bp.: Osiris, 1998. 70. p.

¹¹ uo. 73. p.

¹² uo. 79-92. p.

azaz több mint kétszeresére növekedett. A segéd nélküli iparosok száma az 1890-es 180 ezerről 1910-re 10 ezerre emelkedett. A nagyvállalatok hosszabb távon előnyösebb életfeltételeket nyújtottak bémunkásainak. Az önálló iparos ezt nehezebben teremthette meg magának. 1901 és 1910 között a 21 %-os nominál bémnövekedés az áremelkedések mellett valójában reálbércsökkenést mutatott. Az adatfelvételek elmosták a szakmunkások és a segédmunkások közti határokat.

A köztisztviselői kar a maga tizenegy fizetési osztályával elfogadható bérekhez juthatott. A köztisztviselői minősítés iskolai végzettségtől és szolgálati időtől függött. Becslések szerint a századfordulón az iskolai tanítók illetménye kétháromszorosa lehetett az ipari munkásokénak. Az egyéb szellemi foglalkozásúakról, illetve az értelmiségről a virilisjegyzékek adnak felvilágosítást. A listába a legnagyobb éves adófizetőket vették fel, és ők alkották az önkormányzati testület felét. Ez képezte az 1870-ben felállított virilizmus intézményét. Bizonyos foglalkozásoknál az adót duplán számították, olyanoknál, mint: „az állami, felekezeti és magánintézetek tanárai, a tudományos akadémia tagjai, a folyóirat- és lapszerkesztők, a lelkészek, ...érvényes oklevéllel ellátott tudósok, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek, sebészek, bányászok, erdészek és gazdatisztek.”

Rang és presztízs

A történeti-jogi rendiségben képződött társadalmi rétegeket viselkedésszociológiai szempontból a rang és a presztízs írja le.¹³

A magyarországi nemeseknek több mint fele nem rendelkezett birtokkal, alig egyharmadának volt nemesi telke a 19. század elején. Túlnyomó többségük jobbágyisorban tengődött. Az 1848-as törvényhez képest megkésve alakították át 1885-ben a főrendek történeti jogi képviselőit. A történelmi arisztokráciából csak az lehetett főrendiház tag, ha évi 3000 forint adót előteremtett. Vörös Károly kimutatásai szerint 1885-ben 699 teljes jogú főrendiház tagnak alig egyharmada bírt a szükségesnél nagyobb éves adóval. Közülük 8 herceg, 158 gróf és 38 báró volt. A nemességet tovább osztotta az udvarképesség, azaz részt vehettek-e a királyi udvar szertartásain, vagy sem. 1848 után az uralkodó még adhatott formális nemesi címeket. A dualizmusban nemesítettek 36 %-a a gazdasági élet különböző posztjain helyezkedett el, vagy ügyvéd és közjegyző volt, 31 %-uk a katonai, 21 %-uk a hivatalnoki és 8 %-uk a tudományokat művelő réteget képviselte. A nemesi öntudat viselkedésjegyeit megtartották a rendiség alján szereplő hétszilvafás uraságok.

A rendiséget szimbolizáló „úriember” fogalmát – hagyományos társasági élet színterein kívül – a korlátozott nyilvánosságot jelentő egyesületek, kaszinók olvasóköri tartották életben. De az úriemblerségre formális jogot adott a tiszti kardbojt, sőt a magasabb iskolai végzettség is.

---

¹³ uo. 92-104. p.

Számon tartották a családok leszármazását: a családi kapcsolatok az egyéni életpályák sikerének záloga volt. Alapvetően befolyásolta, hogy ki juthatott tisztséghez a községben, a presbitériumban, egyéb társulásokban, szövetkezetekben. A cselédek, a szolgák voltak a legkiszolgáltatottabbak, jogállásukat 1876-ban, majd 1907-ben szabályozták.

A karikatúrák fontosabb társadalmi színtere, forrása

A közélet változását elsősorban a hivatalok határozták meg. A 19. századi politika egyik legfontosabb eredménye, hogy kitágult azoknak a köre, akik gyakorolhatták a politikai döntések előkészítését, meghozatalát. Ez a folyamat a bürokratizáció, a működő hatalom intézményes gépezetének szervezése.¹⁴

1870-ben elismerve a vármegye, a város, a község önkormányzatát, újra szabályozták a megyei, a városi törvényhatósági bizottságok összetételét, hatáskörét, a főispán jogkörét, illetve azt, hogy a bizottság felét a virilisták alkotják, a másik felét választani lehet. 1874-ben módosították a választójogi törvényt, a cenzust nem birtokhoz, hanem a jövedelem adójához kötötték, így akinek adóhátraléka volt, nem választhatott. 1874 és 1917 között a választók aránya 6 % körül mozgott – nem változott. Ezzel együtt ez igen merev rendszer volt. Következésképp a magyar parlament összetétele nagyon előkelő lett.

Az 1887–1910 közötti képviselők 14 %-a arisztokrata, 48 %-a nemes, 29 %-a egyéb kategóriából származott.

A hivatali apparátusban szolgálok pályafutását meghatározta társadalmi eredetük. Példának okáért a központi bürokráciába, minisztériumok ún. fogalmazási karába kerülés iskolai végzettséget feltételezett és azonnali állandósítással járt. Benedek Gábor vizsgálatai megállapították, hogy a magyarországi minisztériumok fogalmazási karában a 40 %-ot meghaladta a továbbszolgáló hivatalnokok aránya, és csak 1879 után csökkent ez alá. A kiegyezés éve sem tekinthető vízválasztónak „viszont ez évben megjelent egy új, nemesi származású elem a fogalmazási karban, s csak 1875-ig maradtak posztjukon. A nemesi származásúak 40 %-ának már az apja is központi hivatalnál szolgált, 26 %-uk felmenője pedig valamilyen megyei hivatalt töltött be. Kitűnik, hogy a nemesség nagy része már az abszolutizmus idején is vállalt hivatalt, a passzív rezisztencia nem volt általános, s a bürokratikus családi múlttal bíró nemesi utódoknak döntő szerep jutott a dualizmus kori miniszteriális bürokrácia jellegének kialakításában.

A századforduló táján a négy legfontosabb minisztériumban (a Miniszterelnökségen, a Belügyminisztériumban, a Kereskedelmi Minisztériumban és a Pénzügyminisztériumban) a tisztviselők 1890-ben 57 %-a nemes, 1910-ben csak 46 %. 1890-ben 32 % a nem nemes és 1910-ben már 42 %. A hivatalba lépés után érdektelen volt a származás, a hivatali előmenetelt az iskolai végzettség, a szolgálati idő és a teljesítmény szabta meg. Azok a dzsentrik, akik a kiegyezés után

---

¹⁴ uo. 105-153. p.

lettek hivatalnokok, s családi háttérükben volt hagyománya a tisztviselői pályának, biztos, hogy kitöltötték posztjukat. Akiknél ez az alap hiányzott, be-, majd kiáramlottak a rendszerből.

A dzscentri nem csupán egy réteget, hanem egy korjelenséget is megtestesített. Elhatárolta magát a kurta nemeseiktől, akiknek nem volt földjük, vagy csak telkük. A dzscentri mint a birtokos nemesség jelzője az 1870-es évek második felében, az 1880-as évek első felében identitást, öntudatot szimbolizált, viszont az 1890-es évekre, a századfordulóra negatív felhangot nyert. Ezen a dualizmus közepén azt értették, hogy az ilyen ember kártyázik, kártyaadósságokat csinál, léha, link, megbízhatatlan. A századfordulón a kifejezés maga identitásból ered, de mint probléma előítéletté devalválódott.

A dualizmus társadalmában elevenen élt a zsidókérdés. Az 1867-es emancipációs törvény elismerte állampolgári jogait (letelepedhettek, vállalkozhattak, tanulhattak, választhattak stb.). Sikeres szereplői lettek gazdasági életnek. Láng Lajos 1881-ben kiadott „A társadalmi deficit” című könyvében elemzi az egyes társadalmi csoportok elszegényedését és pozitív példának állítja a zsidóságot. „Nézzük a zsidókat és látni fogjuk, hogy a megfeszített munkásság és minden alkalmat felhasználó kereseti ösztön éppen nem zárja ki a mindig gyarapodó szükségletek kielégítését.” Leírja, hogy a zsidó nem kártyázik, de színházba jár, művelődik, aktív részese a társasági és társadalmi életnek, azért, hogy tanuljon, gyermekeinek gondos nevelést nyújthasson, s biztos családi háttérrel építhessen ki. Munkájának tanulsága a zsidók kihasználják a modern kor lehetőségeit, a dzscentri ezzel szemben elkótyavetyéli. Mégis tagadhatatlan, hogy az 1870-es évek közepétől elindult politikai antiszemitizmusnak nem volt erős gátja a második világháborúig.

A kor jellemző magyarországi sajátossága a városiasodás, nagyvárosiasodás, a városi létforma és életmód kialakulása. A polgári életpálya differenciálódása, a magánélet, társasélet, a közélet strukturálódása ekkor zajlott. Külön fejezetet érdemelne a főváros robbanásszerű fejlődése, lakosainak különböző etnikai csoportjaival és társadalmi rétegeivel. Az élclap éltető erejét főként a lüktető (fő)város adta.

A polgárosodás szabadsága – az élcek toleranciája

A kiegyezést követő húsz év pezsgő társadalmi életében fogalmazódtak meg, alakultak ki azok az íratlan szabályok, korlátok, határok, melyek között a magyarországi modern parlamentarizmus és vele együtt a liberalizmus elfogadottá vált és működött. A társadalmi konszenzust kereső két évtized adott lehetőséget arra, hogy a leendő polgárok az egyezkedő játék természetének könnyedségével, felmentőerejével szelektálhassanak egymás rokonszenves és kevésbé vonzó tulajdonságai, viselkedései és szokásai között. A folyamat eredménye egy új társadalmi norma és értékrendszer. Az egyik leghatásosabb eszköze és fóruma az élclap volt. Mások kifigurázásában utasították el mindazt, aminek vesznie kellett. Mai szemmel olykor ezek a karikatúrák vagy paródiák sértőnek, bántónak,

durvának hatnak, de a korabeli olvasók önérzete türelmesebb volt, hiszen a polgárosodás nyújtotta lehetőségek még nyitottak, a szabályok és szokások esetlegeseek, a rendszerek átjárhatóak voltak. Semmit nem béklyózott a befejezettség, a véglegesség, az eleve elrendeltség terhe.

Az élclapirodalom magyarországi atyja az anekdotagyűjtés egyik vezéregyénisége Jókai Mór (1825-1904) volt. Meggyőződéssel vallotta, hogy árulkodóak a népi adomák, mert: „Semmi népleírás oly jól nem rajzolja a nép életét, jellemét, uralkodó eszméit, mint – ahogy az képes önmagát rajzolni – adomáiban.” 1856-ban kezdte megjelentetni „Kakas Márton – humorisztikus – leveleit” a kor legnívósabb kulturális lapjában, a *Vasárnapi Újságban*, majd az általa szerkesztett *Nagy Tükörben*. Kakas Márton sikerén felbátorodva, 1858-ban elindította az *Üstököst*, amely kamaszkora óta dédelgetett tervének, egy illusztrált élclapnak első igazi beteljesülését jelentette. Kezdetben Kakas Márton inkább volt az író szócsöve, mintsem önálló figura. Élclapfigurának született viszont Tallérossy Zebulon, a kormánypárti kisnemes, aki hol palóc tájszólásban, hol tót akcentussal beszélt. Alakjában magatartásformát gúnyolt Jókai. Tallérossy levelezőpartnerét Mindenváró Ádámot viszont csak *A kőszívű ember fiaiban* formálta meg teljes egészében.

Az élclapok a korra jellemző társadalmi típusokat állandó figurákban személyesítették meg. A legplasztikusabbak a *Borsszem Jankó* lapjain keltek életre: Spitzig Itzig alakjában az emancipációért harcoló, magyar érzelmű, de még német nyelven beszélő terézvárosi kispolgár rajzolódott meg, akinek sógora Seiffensteiner Salamon szintén önálló figura lett. A „dúskeblű honleány”, a kékharisnyás költőnő a Legenádfalvay Kotlik Zírzabella nevet kapta. Érdekességgént sorolhatóak még Tojás Dániel gazdatiszt, Weöreshegyi Dávid a gazdag nagypolgárból lett földbirtokos, Estván és Sanyi a korhely, duhajkodó kisnemesek, és nem utolsóként – e két alak ötvözete – Mokány Berczi. A lap legsikeresebb figurája 1873-ban lépett elő mint magát szabadelvűnek valló, de velejéig maradi, harsány és ápolatlan vidéki kisnemes. Ő volt a nagy kártyás, a nagy ivó, az éjjeli zenék hőse, siratta az elveszett „magyar virtust”, s nekibúsult, mert „pusztulunk, veszünk”. Amikor egy-egy zsidó menyecske visszautasította durva közeledését, bizony még a „jordánt” is szidta. Politikai szempontból nézve egyértelműen a balközép hívek karikatúrájának volt értelmezhető. A műfajt legsikeresebben képviselő *Borsszem Jankó* hangja, élclapi ábrázolásmódja páratlan volt a maga idejében, igyekezett tárgyilagosan pártatlan maradni, egyensúlyt tartani az előforduló szélsőségek között.¹⁵

A dualizmus hétköznapijainak jellegzetes paródiái

Az ország életének központja, a főváros sűrítve tudta felvonultatni a magyar polgárosodás pregnáns résztvevőit, illetve a társadalmi változással járó sajátos jelenségek teljes tárházát. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a

¹⁵ Ld. 22. és Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek. Szerk. Buzinkay Géza. Bp.: Magvető, 1988. 786. p.

presztízs hármass tengelyében bemutatott dualizmus kori szereplők, a bábáskodó bürokrácia szabályai szerint alakították pályájukat s éltek mindennapjaikat. A modernizációs folyamat gyorsasága erőteljesebben felszínrehozta a mélyben rejlő ellentmondásokat, úgy mint a dzsentri problémát és a zsidókérdést. E tekintetben a főváros biztos alapot adott az élclapokbeli társadalomkritikához. Az alábbi élclaprészletek is szeretnék érzékeltetni az eltérő kulturális közegekből érkezők beilleszkedésének és egymással való társas érintkezésének fonákságait, a városiasodás visszasságait, a nyelvi és etnikai különbségek megélését, átalakulását. Természetesen a színes élcek apropójának háttérében megelevenedett az adott jelenség korabeli komplexitása – az egymást kiegészítő – szövegben és rajzban egyaránt.

A 19. század második felében ugrásszerűen megnőtt a főváros lakossága. Az 1841 és 1869 között a népességszám emelkedése nem a természetes szaporodás következménye volt, hanem az itt élő német, szerb és görög származású polgárok mellé alsó- és felső-ausztriai német ajkú, a cseh- és morvaországi jiddisül beszélő zsidó, illetve Magyarország más megyéiből érkező betelepülők nagyságrendjéből adódott. Budapest kétnyelvű sajtót tudott eltartani a németet és a magyart. 1860-ban a pesti polgárok megszavazták, hogy az oktatás – így a művelődés – nyelve a magyar legyen. A későbbi oktatási törvények ezt a tendenciát erősítették. Az élclapok – különösen a *Borsszem Jankó* – a haladás és a fejlődés zálogát a magyar nyelv és kultúra felvételében látták. A közélet, a társasági és kulturális élet valamennyi eseményéről tudósítottak sajátos aspektusukban.

A meglehetősen vegyes etnikumú társadalom összképét a század közepén Fényes Elek úgy vélte jellemezni: „a magyar kevély és magára tartó, mely kevélység bizonyos komolysággal van összekötve; becsületszerető, nagylelkű, egyenes és jószívű, hévvel szeret és gyűlöl, hirtelen haragú, de hamar megbékülő, barátságos és vendégszerető, minden nagyra és szépre könnyen gerjed, de tüze, ha folyamatosan nem élesztik, lankad; katonai vitézségét, bátorságát, lelkierejét még ellenségei is egyaránt elismerik...” A többiek már egyértelműen kedvező sztereotíp jegyeket is élveztek. A szlovák „szelíd, alázatos, sokszor a gyávaságig jámbor, munkás, mesterségre alkalmas, de nagy részint fősvény, ravasz, kétszínű.” A szerbet „jószívűség, vendégszeretet, hősiess szellem, vallásos buzgalom és jókedv jellemzi, egyébként igen lomhák, ...iszákosak, alattomosak, babonások, bosszúállók.” A románok szeretik a cifrázkodást, a nők erősen pirosítják magukat, és sok csecsebecsét hordanak. A román „jószívű, eleven eszű, jó katona válik belőle, ...emellett dologtalan, alattomos, fölötte babonás és vakbuzgó.”¹⁶

Dualizmuskori humoristáink részben a fenti előítéletek szellemében, részben saját megfigyeléseik alapján vetették papírra karikatúráikat. A helyzetnek és a témának megfelelően az egyes tulajdonságot, jellegzetességet, gesztust kiemelték, felnagyították, eltorzították. Az alábbi néhány példa jól illusztrálja milyen stílussal és tartalommal teltek meg a vicclapok.

A nemzetiségek magyarországi respektusát karikírozta az alábbi jelenet

¹⁶ Közli Hanák Péter: A kert és a műhely. Bp.: Balassi, 1999. 65-66. p.

Jókai Mór főszereplésével. Az író egy erdélyi körútján a következő sóhajjal ölelte magához a magyart: „Óh, Erdély dísze, főúr, ide a kebelemre! Mi volna nélküled a magyar!”; a székelyt: „Lúfű székelyem, ide a kebelemre! Mit érne nélküled a hazai!”; a románt: „Rumuny testvér, ide a kebelemre! Legderejobb magyar emberulu az oláh!”; a zsidót: „Mózsi, druszám! Kümm an mein Herz! Te vagy dicsősége nemzetemnek. Soll iach leben!”; a cigányt: „More, fistes druszám! Vaskandóre! Ide ázs ín szívemre! Csák én értelek tígéd, csák én szeretlek tígéd testvári szeretettel Dikhecz!”¹⁷ Az egymásnak boruló alakok a rájuk illő viseletben szerepelnek a rajzon.

A magyar és német nyelv használatának összevisszaságát így parodizálta a margitszigeti bálban, ahol Mokány Berczi szeretne beszélgetni egy fidres-fodros kisasszonnyal: „Hát – Kisasszony: Engedelmi kerem, nem beszélem erősen magyarul. Mokány Berczi: Núr, ik bitte, belíbe szí dájcs spreken, dasz für mik vird gútesz íbung.”; a Privorszky vendéglősnél: „Czövek Mengyi (nagyot kiállt): Kellner! Pinczer: Tessék parancsolni. Czövek Mengyi: Gében szí ájne spájszczédula. Pinczer: Bocsánat, nem értem”; vidéken: „Gyuri: No Pali pajtás, beszéld el, mit tapasztaltál Pesten? Pali (dühösen): Ne is kérdezd, czimbora, a fölfeszített ámmenét a németjeinek, meiner Seel’, ma holnap Németországot csinálnak a dicső Magyarhon fővárosából. Das ist doch zum Teufel holen!”; Hobelmayer úr házánál a kisiskolás fiuk, Laczika örömmel újságolta: „Mama, mama! Megérdemlem a tejfölös szamócát. Tanító úr megdicsért, nagyon jól feleltem a magyar nyelvtanból! Az öreg Hobelmayer: Was sagt der Ládzi? Geh Mutterl, sag’s mir á. Mama (elmondja). Az öreg Hobelmayer arca felderül: Komm süsesz Burschl, dasz i di abpuszl!”¹⁸ (Szembeötlő az elegánsan kiöltözött dzsentrí, Mokány Berczi tolakodó udvarlása, vagy a papucsos, hálósípkás, zsidó Hobelmayer úr jól tanuló csemetéjének beszámolója milyen akadállyal találkozik.) A négy rajzon erőteljes vonások jelenítik meg tárgyi környezetet, a ruházatot, a gesztikulációt.

A magyarosodás korprogramja gazdag élcázist képezett. Egzotikus és nehéz nyelvnek számított a magyar. Elsajátítása komoly erőfeszítést kívánt. Választékosan lehet kanyarítani a magyar nyelv indulatos mondatait. Régen is így volt, és még mulattatóbb volt ezt egy idegen szájából hallani. A katonák különösen értettek a magyar nyelv cifrázásához, bár náluk még sokáig németül vezényeltek. Részlet egy vendéglői párbeszédből: „Horm: Kotona bácsi, tonoljon meg engimet modjorrol, mer azt mondanak, nem tudom tisztán a national nelvit. Tanoljon meg ed jó párr kocskeringos kárremkodásra. Baka: Szívesen. Ezt morzsolja hát le a teins úr: Hogy a porczogós fityfene tüzes seprűvel fusson át az orrodon. Horm: Hugy a pörzsügüs vigyfene tözes söprővel fosen át az orrádon. ...Baka: No, teins úr, olyan magyarrá faragtam, mint a pinty. Horm: Keszenem.”¹⁹

Budapest jellegzetes alakjai voltak az iparos réteget alkotó pékek és tejesek.

¹⁷ Borsszem Jankó 1871. ápr. 16. 708-709. p.

¹⁸ BJ. 1871. júl. 16. 837. p.

¹⁹ BJ. 1871. febr. 5. 610. p.

A kora hajnali órákban a várost felveri a pékinasok sípjainak fűttye.²⁰ A pesti pékmester Heinrich Germandl A *Pékesség* című négy strófás énekéből írta az utolsó betűhíven, fonetikus átírásban: „Azért montom: „éljen! fifát’/ Töltsétek meg aszt a pipát, / Ezt a pékessekes ádjut / Jámbor polkár erre rádjujt,/ S általános pékessékpül / Felesék fél és kipékül, / Kotsma nem medj, othon mulat,/ Nem kell néki Abendblatt,/ Iszik sör, visel paputs: ekész politika futs! / A.E.J.O.U.Ö.Ü./ Idj megfan és dönörül!”²¹

Vörös Károly hosszan sorolja az utca forgatagát: „Kintornások, lámpagyújtogatók, gesztenyések, házalók, édességáruló gyerekek, tejeskofák, almaárusok, hordárok, utcai sorsjegyárusok, utcaseprők, konfliskocsisok: a pest-budai e tarkabarka népe fölött örködik, igyekezve rendet tartani közöttük, a városi rendőr. ...nem örvendenek nulságosan nagy népszerűségnek..., [mert] durvák, gorombák. ...Különösen haragszanak a konflisok és a fiakerek kocsisaira: ezeket sűrűn megállítják és ellenőrzik...,”²² főkapitányuk Thaisz Elek. Budapest a dualizmus első felében biztonságos közrenddel nem dicsekedhetett. A rend órének állandó élclapfiguráját ezért hívták Mihaszna Andrásnak. Több mint száz évvel ezelőtt a névtelen poéta az áldatlan állapotot versbe öntötte Pesti kávé-elégijében, amelyből részlet: „Kréta kezelő marqueurök,/ Kik a lökést lesítek, / hajh! belétek üt a Sperrstund/ S meglapítja zsebetek./ Sperrstund ide, Sperrstund oda / Hederit rá a bolond,/ Nyuznak még a bérkocsisok,/ Nem szentírás, mit Thaisz mond./ Városunknak bölcs apái /Burgerek s prókátorok / ...Rendőrségünk szárnya alatt /Bolond, ki rá hederit.”²³

Egy 1861-ben kelt anonim nyilatkozók szerint: „Pest büszke nagyságára, pompás palotáira, jó kövezetére, - elemi tanodáira azonban, úgy hisszük nem.”²⁴ Még egy évtized múltán is így kesergett a nebuló: „Nem éhezik a gyerek / Nálunk soha se,/ Traktálja a professor / Mindig – izibe./Kosztya: vessző, eczetes; / Hozzá forró profleves,/ Egy pár baraczk a fején,/ Dessertül ezt kapom én./ Mindebből nagy porció; / A tanító ó mi jó.”²⁵ Az oktatásügy becsülete mindig kétséges és kényes kérdés volt a magyar társadalomban. A dualizmusban, 1868-ban rendezték a népoktatást. A néptanítók fizetése azonban még ezután is nagyon alacsony volt, erre utal állandó élclapbeli képviselőjük neve is: Ehös Péter.

Mélyen mártották pennájukat a vitriolba, ha a szellemi élet reprezentatív képviselőit vették célba. Szarvas Gábor (1832-1895), a magyar nyelv őre ilyen fricskát kapott: „...Arany János ...leghíresebb költeményének egyikéből: Királyasszony néném, / Az egekre kérném,/ Azt a rózsát / Jaj be szeretném én!... Mindjárt az első szó nyilván való slavismus, mert „király” a szláv „král”; a magyarnak eredetileg királya nem volt. Ha tehát a költő magyar szellemben akar költeni, így

²⁰ Vörös Károly: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Bp.: MTA, 1997. 208. p.

²¹ BJ. 1871. júl. 9. 827. p.

²² *Hétköznapiak* i. m. 211-212. p.

²³ BJ. 1871. jan. 22. 583. p.

²⁴ *Hétköznapiak* i. m. 156. p.

²⁵ BJ. 1871. jún. 25. 808. p.

kell vala írnia: 'Fejedelemasszony néném.' Azaz hogy így kellett volna..."²⁶ Xantus Jánost (1825-1894), a Kelet-Ázsiát megjáró néprajzkutatót is célbavették: „...Barumétrum-békát fogni / Zanzibárba messze utaztam. / S húsvéti madár piros tojását / A zsebemben elhoztam, ti-tu-tam./Tamtara-tam-tam-tam!”²⁷ Budenz Józsefet (1836-1892) a finnugor nyelvészeti elkötelezett művelőjét szintén kifigurázták: „Anyanyelve Budenznek a hessen-kesseli, de kedvese a magyar nyelv... Hunfálvyval együtt, és kettejük nélkül az egész nyelvcsalád meztelen szaladgálna az akadémia hideg folyosóin. ...És nem látja be, hogy az ugorka-salátát ugor nyelvtanulmányok nélkül kellőleg élvezhetni absurdum...”²⁸

Tollhegyre került a fővárosba látogató vidéki magyar nemes – és környezetének – hiányos műveltsége mellett a színházi világ kritikája is. Az állandó élclapfigurák egyike, Kospallaghy Ambrus uram levelében kimerítően beszámolt vidékre hitvesének Verdi Ernani előadásáról: „...Ernani híres talján betyár volt. ...Az cigányok alatt rákezdtek az muzsikát. Az mi kalitkákban mellettünk és alattunk megeredt a beszélgetés. Összvedugták az fejeket. Valami lehet készülődőben. Mindenki csak a Macsvánszky nevét ejtette. Az egy krimiai hercegasszony, mondá a megettem ülő. Még tavaly az Ararát hegyén őrzé apja kecskéit énekszó mellett. Ezt meghallá egy magyar gróf és elkérte az apjától. Kétszáz kecske ennek az ára, mondá az örek király. ...Hogy felhuzták az kárpitot, megjelen egy dáma. ...Seregek ural hiszen ez a német asszony, a ki nálunk Szöllőssy Jancsit az mészárost vágta az földhöl dinnye-vásárkor. ...hát rákezdi az éneket. Biz a te Panni szolgálód különben tud, mindjárt ki is mondom. És ha kecske-király volna az apja Tatárországban, bizonyára ő is lehetne főénekes dáma az nemzeti színházban.” ...Valóságos riadalom kelt körültem. Egyiknek másiknak úgy tetszett az éneke, hogy majd meghasadt nevetében...”²⁹

Végül a hivatalnokok és az újságírók karikírozását ötvözi az utolsó élclapidézet. Az újságírói önirónia is helyet kapott a *Monopolium* című kis jelenetben: „1848-ban. Véresszájú: Polgártárs, mondd el politikai hitvallásodat. Programmodat vagy életedet. Csizmadia: Ni, ni! Hát maga az, Miska! ...Jobb, ha megfizeted a fejelés árát, a mivel tartozol. 1871-ben. Baloldali újságíró [korábbi Véresszájú]: Megállj, hivatalnok! Tintás az ujjad, a mint látom. Hivatalnok [korábbi Csizmadia]: Levelet irtam a hugomnak. Baloldali: De nem oda Buda! ...Láttalak az országházában is a gallérián. Nem szégyenled a kutyától! Hivatalnok: De kérem, hallgasson ki! Baloldali: Semmi! ha az én és az ország zsebéből fizetjük az urat, üljön a bíróban! Én gyűlölöm a bürokráciát. Lelkem mélyéből megvetem. De akarom, hogy legyen. Akkor a bürokrácia ellen sutorogatom tollamat, mint kérlelhetetlen isten ostora. ...Oh romlott kor, oh közmorál. tudjátok meg, én szent hivatásomnak tartom örködni az irodalmi név szüziessége fölött. Ebből okvetlenül foly, hogy gyanuperbe fogják efféle éhenkórász skriblereket...”³⁰

²⁶ BJ. 1871. dec. 17. 1056. p.

²⁷ BJ. 1871. máj. 28. 764. p.

²⁸ BJ. 1871. ápr. 30. 724. p.

²⁹ BJ. 1871. dec. 3. 1036. p.

³⁰ BJ. 1871. dec. 17. 1059. p.

Élclapokbeli polgárosodás - a távolságtartó ironia definivitása

A dualizmusra jellemző fejlődéssel, haladással járó válságot megelőző magyar társadalomban kelendőek voltak az élclapok és a karikatúrák.

A 19. századi Magyarország csak úgy volt képes csatlakozni az új értéket hordozó modernizáció szelleméhez, politikájához, gazdaságához, hogy össztársadalmi méretekben újrateremtette önmagát. Ebben a folyamatban nyújtott nagy segítséget az ironikus magatartás, illetve az általa megszületett karikatúrák. A részben még feudális hagyományokat ápoló, részben az 1848-as szabadságharcok során megízlelt újdonság emlékét őrző, a sokféle etnikumú és kultúrájú társadalom tagjainak meg kellett birkózniuk önmaguk és mások különbözőségével, a tapasztalt eltéréseket el kellett fogadniuk. Meg kellett fogalmazniuk, hogy az érvényét veszítő régivel szemben és a furcsának tűnő (kor)társak mellett mi jelenti majd önnön lényegüket, valamint leendő közös szövetségük természetét.

A társadalmi tudat változása: a korábbi értékek, tényezők, ismeretek folytonos revíziója alapozta meg a liberalizmushoz szükséges toleranciát, az innovatív alkalmazkodó-képességet. A lezajló jelenség legmarkánsabb megtestesülései az élclapokban megjelenő karikatúrák. Az 1890-es évekre a harsány elemek tompultak, a sokasodó élclapfigurák elszürkültek, egyéniségük az átlagoshoz közelített. Az élclapok a szalonkultúra része lett. A millennium idejére letisztultak a követendő demokrácia elemei – konszenzus köttetett.

Summary

In dualistic Hungary (1867-1918) developed a democratic and a liberal society. An achievement of bourgeois status was very fast. In this movement were great help a spirit of irony and humour, these facts gave a tolerance for any difficulties. Comic papers flourished in this period. In their joke, parody, caricature appeared all specific phenomena, which came from feudalistic thinking, and several country, behavioral, ethnic, cultural, religious, languages customs. People could separate the useful elements from these characteristics and kept them. So they could make a new selfdetermination in the changing world. In the 1880ies years they got a social treatment for the new era – the next century.